

Økologisk økonomi og kritisk økonomi

MOGENS HANSEN

Abstract

Artiklen introducerer to heterodokse (se s.) økonomiske teorier – henholdsvis økologisk økonomisk teori og kritisk økonomisk teori – og diskuterer de fagdidaktiske perspektiver i at inddrage disse i økonomiundervisningen. Fælles for disse to teoriretninger er, at de forholder sig kritisk til den neoklassiske økonomi, også karakteriseret som mainstreamøkonomi. Ikke mindst miljø- og klimakrisen gør det nødvendigt at diskutere forskellige tilgange til, hvordan økonomien skal indrettes.*

Både introduktionen og diskussionen af de fagdidaktiske perspektiver tager udgangspunkt i, hvordan de to teorier forholder sig til miljø- og klimakrisen, og argumenterer for, at netop dette tema giver nogle didaktiske og pædagogiske muligheder for at gøre økonomiundervisningen mere pluralistisk, end den er i dag.

Artiklen påviser, at den økologiske økonomiske teori på en række områder accepterer, at markedsökonomien kan være en hensigtsmæssig måde at indrette dele af økonomien på, samtidig med at den understreger nødvendigheden af, at økonomien indrettes, så menneskets økonomiske aktiviteter holdes inden for de planetære grænser. Begreberne doughnut-økonomi og cirkulær økonomi fremhæves som eksempler på dette.

Den kritiske økonomiske teori er langt hen ad vejen enig med den økologiske økonomiske teori i behovet for, at økonomien skal indrettes inden for de planetære grænser. I modsætning til denne er den imidlertid meget kritisk over for, i hvilket omfang den markedsökonomiske styring kan kombineres med hensynet til bære-

* Selve ordet heterodoks betyder oprindelig en afvigende mening. Her benyttes det som en samlet betegnelse for økonomiske teorier, der er i opposition til den dominerende økonomiske opfattelse.

dygtighed. Argumentet er, at selve grundlaget for markedsøkonomien – den profitdrevne konkurrence og fokus på økonomisk vækst – i sig selv er en hindring for en bæredygtig udvikling. Det er derfor nødvendigt at se på selve organiseringen af økonomien og styrke de fælleskabsorienterede ejendomsformer i form af eksempelvis offentligt ejede virksomheder og andelsforeninger.

Introduktion

Hvad handler økonomi om? Ifølge den gængse opfattelse inden for den mainstreamøkonomiske/markedsøkonomiske tankegang handler økonomi om fordeling af knappe ressourcer. I den markedsøkonomiske forståelse sker fordelingen af de knappe ressourcer via prismetanismen, og markedet sikrer, at dette sker på den mest effektive måde. Den samme markeds mekanisme sikrer, at der til stadighed udvikles flere produkter på markedet. Med andre ord sikrer markedsmekanismen ifølge den klassiske markedsøkonomiske tankegang et stadig større udbud af produkter og dermed også en økonomisk vækst. Der er i princippet ingen øvre grænse for den økonomiske vækst. Denne afhænger primært af indsatsen af produktionsfaktorer og den teknologiske udvikling.

Det er denne tiltro til den økonomiske væksts uendelige muligheder, som både den økologiske økonomiske og den kritiske økonomiske teori gør op med.

Naturens begrænsninger – den økologiske økonomi

Grundlæggende hævder den økologiske økonomi, at den vækstfilosofi, der er grundlaget for den markedsøkonomiske tænkning, står i modsætning til de klima- og miljøudfordringer, vi står over for. Økonomiundervisningen må med andre ord have et helt andet sigte, nemlig hvordan økonomien skal indrettes efter de planetære grænser, som sættes for den menneskelige aktivitet på vores jordklode.

Den engelske økonom Molly Scott Cato (Cato, 2021, s. 193) foretager i den forbindelse en meget vigtig skelnen mellem *knaphed* på ressourcer og *begrænsning* af ressourcer. I den neoklassiske forståelse opererer man med begrebet knaphed som omdrejningspunkt for prisdannelsen og dermed også for udbud og efterspørgsel. Når det drejer sig om knaphed, er der i

princippet tale om, at der er ressourcer nok, men prisen er den afgørende faktor for at få adgang til ressourcen. Fordelingen af ressourcerne afgøres af udbud og efterspørgsel, dvs. prisen. Afgørende for prisen er også muligheden for substitution af den pågældende ressource (for eksempel at tilgangen til energi kan skifte fra olie til gas) og den givne teknologi. Knapheden er et relativt begreb, som ændres i kraft af den teknologiske udvikling. I princippet er der ingen grænse for denne, hvorfor der ikke er nogen øvre grænse for den økonomiske vækst.

Derimod peger økologiske økonomer på, at mange af jordens ressourcer er begrænsede, og at vi allerede nu forbruger flere ressourcer end jorden kan bære* (Gjerding, 2022), hvorfor det er nødvendigt at indrette økonomien på en fundamental anden måde, end vi kender i dag. Markedsøkonomien er i mange tilfælde ikke den rette mekanisme til at beskytte de begrænsede ressourcer, da den vækstfilosofi, der er grundlaget for markedsøkonomien, har som konsekvens, at vi overskrider de planetære grænser.

Det vigtigste argument for denne kritik af markedsøkonomien er den eksisterende miljø-, biodiversitets- og klimakrise, vi står midt i. For de økologiske økonomer er dette netop tegn på, at de markedsøkonomiske mekanismer ikke er tilstrækkelige til at løse de meget alvorlige problemer, vi står over for.

Med andre ord er udfordringen for den økologiske økonomi, hvordan samfundet så skal indrette økonomien for at løse problemerne, når de markedsøkonomiske instrumenter ikke er tilstrækkelige. I didaktisk sammenhæng rejser det spørgsmålet, hvad det er vigtigt at fokusere på i økonomiundervisningen, hvis eleverne skal have en forståelse for, hvordan økonomien skal indrettes for at løse miljø- og klimaproblemerne (se nedenfor).

Hvad er økologisk økonomi?

Selve den videnskabelige disciplin økologisk økonomi opstod i løbet af 1980'erne i kølvandet på den begyndende erkendelse af miljø- og klimaproblemerne, som den blandt andet kom til udtryk i *Grænser for Vækst* (1972) og ”Brundtlandrapporten”

* www.overshootday.org/newsroom/country-overshoot-days/

(1987). Organisationen International Society for Ecological Economics blev etableret i 1987, og tidsskriftet *Ecological Economics* blev startet i 1989.

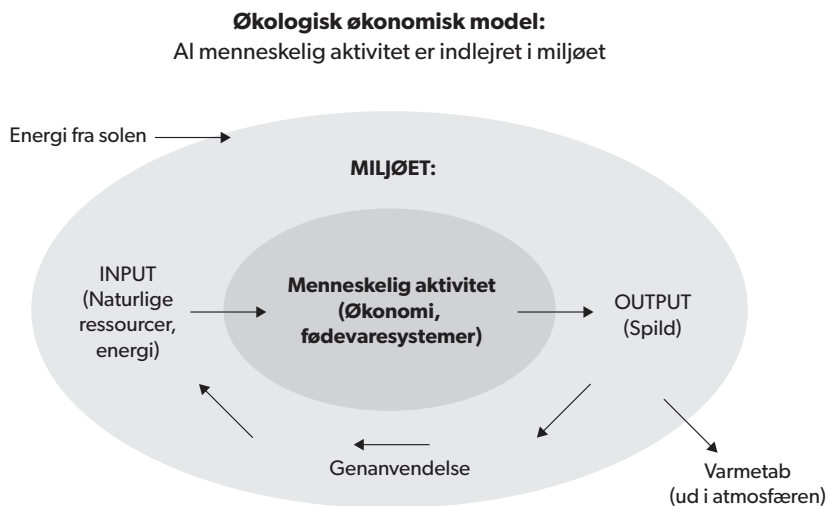
En af foregangsmændene inden for den økologiske økonomi, Robert Constanza (Constanza, 1997), har sammenfattet det grundlæggende formål for denne i følgende punkter:

- Menneskets økonomiske aktiviteter skal forstås som et subsystem i det globale økologiske system. Dette indebærer, at der er biofysiske grænser for den menneskelige aktivitet på jordkloden både med hensyn til ressourceforbrug og affald.
- En fremtidig bæredygtig udvikling skal kombineres med en høj livskvalitet for alle mennesker inden for de planetære grænser.
- I et komplekst system som jordens økologiske system er der en fundamental usikkerhed med hensyn til konsekvenserne af den menneskelige aktivitet, hvorfor det er nødvendigt med en grundlæggende forsigtighed i indgreb i naturen.
- Det er nødvendigt at udvikle institutioner og styringsmekanismer, som er proaktive (i stedet for reaktive) i forhold til miljø, biodiversitet og klima, og som kan udvikle en politik, der kan håndtere problemerne på en politisk gennemførlig måde, og som respekterer de planetære grænser og den grundlæggende usikkerhed.

Dermed bliver sigtet for den økologiske økonomiske teori dels at udvikle menneskets økonomiske aktivitet inden for de planetære grænser, dels at udvikle politiske instrumenter til at udvikle en bæredygtig udvikling. Dermed er det også understreget, at den økologiske økonomiske teori på mange måder ser markedsøkonomien mere som et problem end som en løsning.

At se menneskets økonomiske aktiviteter som et subsystem i forhold til jordens samlede økologiske system indebærer også, at den økologiske økonomiske teori som udgangspunkt er tværfaglig. Man er nødt til som underviser at have en grundlæggende forståelse af jordens økosystem for at kunne forstå samspillet mellem dette og økonomien. Denne problemstilling vender jeg tilbage til i forbindelse med de didaktiske overvejelser.

Den grundlæggende forståelse af det økonomiske system som et subsystem fremgår af følgende figur:

Figur 1:
 Model:
 Økologisk
 økonomisk
 model

For yderligere at forstå sammenhængen mellem økonomi og natur har en række økologiske økonomer peget på nødvendigheden af at inddrage naturvidenskaben i form af de termodynamiske love, nærmere betegnet den såkaldte entropi-lov (Cato, 2021; Cimpleris, 1998; Meldal, 1999). Entropi-loven går i kort form ud på, at den samlede mængde energi, der er til rådighed, til enhver tid vil være faldende, da en del af den energi, der befinder sig i råvarer og materialer, forsvinder i form af eksempelvis varme og forurening. Når vi anvender ressourcerne til økonomiske aktiviteter – produktion og forbrug – er der tale om en høj entropi, idet vi både forbruger ressourcer og returnerer disse til det omgivende miljø i form af affald og forurening (Meldal, 1999).

Da ressourcerne er begrænsede og de omdannes til affald og forurening gennem vores produktion og forbrug, vil der være grænser for, hvor meget produktion og forbrug der er plads til, hvis vi ikke skal nedbryde de planetære grænser.

Derfor er det uomgængeligt, at man skal medtænke det naturvidenskabelige grundlag for menneskets økonomiske aktiviteter for at kunne få en tilbundsående forståelse for, hvordan økonomien fungerer. Udgangspunktet for al økonomisk aktivitet er forbrug af energi (jævnfør model). I den proces, hvor der bliver produceret og forbrugt, vil der ifølge entropiloven ske et tab af energi i form af affald og forurening.

Begrebet entropi betegner en situation, hvor mængden af den tilgængelige energi bliver mindre. Dvs. at når vi anvender ressourcerne til økonomiske aktiviteter – produktion og forbrug – er der tale om en høj entropi, idet vi både forbruger ressourcer og returnerer disse til det omgivende miljø i form af affald og forurening (Meldal, 1999). Med andre ord er der grænser for den økonomiske vækst.

Selv om den teknologiske udvikling giver stadigt nye muligheder for at genanvende affald og begrænse forureningen, vil trækket på jordens ressourcer være for stort, hvis vi fortsætter den nuværende form for økonomisk vækst. Økologiske økonomer forholder sig derfor skeptisk til troen på, at teknologisk udvikling kan være svaret på miljø- og klimakrisen. Teknologien kan afhjælpe problemerne, for eksempel i form af systematisk genbrug og ressourceeffektivitet, men entropiloven dikterer, at vi ikke kan fortsætte den økonomiske vækst, der indtil nu har været bærende for de industrialiserede samfund.

I den traditionelle fremstilling af grundlaget for menneskets økonomiske aktivitet opererer man med en række produktionsfaktorer: råvarer/halvfabrikata, arbejdskraft og kapital. Hvordan disse anvendes, afhænger blandt andet af den teknologi, der er til rådighed.

Ifølge den økologiske økonomi overser denne fremstilling, at enhver økonomisk aktivitet kræver energi, jævnfør entropiloven – også selv om den teknologiske udvikling skaber stadigt nye former for også energivenlig produktion – hvorfor den traditionelle økonomiske teori mangler en forståelse af de planetære grænser for menneskets økonomiske aktivitet. På trods af teknologisk udvikling sætter naturlovene grænser for den økonomiske aktivitet på jordkloden.

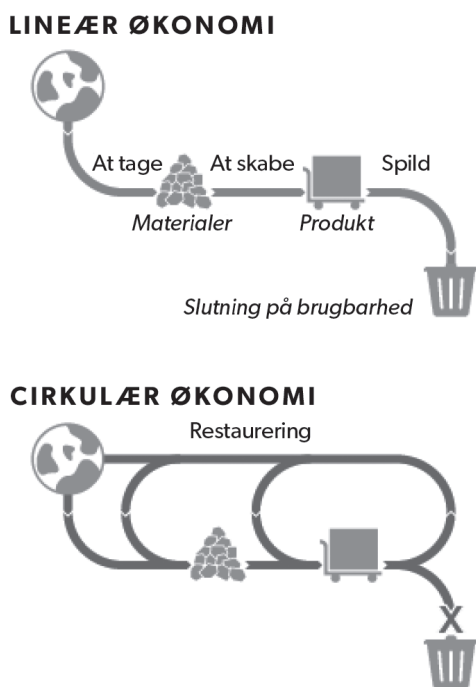
Disse betragtninger danner grundlaget for den økologiske skoles diskussion af muligheden for substitution mellem naturressourcer og realkapital (maskiner m.m.). Denne substitution er i den neoklassiske økonomiske forståelse i princippet uendelig. I den økologiske økonomiske teori består den realkapital, der medvirker ved produktionen, i sidste ende også af naturressourcer, hvorfor der kun i et vist omfang kan ske en substitution mellem naturressourcer og realkapital. De er tværtimod komplementære, idet de gensidigt er afhængige af hinanden. Da der er grænser for, i hvilken grad der kan findes en substitution sted mellem naturressourcer og realkapital, siger det sig selv, at der

er grænser for den økonomiske vækst i den materielle form, vi kender den i dag.

Hvad er svaret?

Disse grundlæggende træk i den økologiske økonomiske teori har naturligvis konsekvenser for den måde, som man skal indrette vores økonomi og hele levevis på. Der skal her kort præsenteres to forskellige bud på dette, nemlig henholdsvis den cirkulære økonomi og doughnut-økonomien.

I oversigtsform kan forskellen mellem den eksisterende lineære økonomi og idealet om den cirkulære økonomi illustreres på følgende måde:

Figur 2: Lineær og cirkulær økonomi*

* Csaba Fogarassy: The Theoretical Background of Circular Economy and the Importance of it's Application at Renewable Energy Systems (2017), findes på https://www.researchgate.net/publication/319403544_The_Theoretical_Background_of_Circular_Economy_and_the_Importance_of_it%27s_Application_at_Renewable_Energy_Systems_The_Theoretical_Background_of_Circular_Economy_and_the_Importance_of_it%27s_Application_

Hvis idealet om den cirkulære økonomi skal realiseres, kræver det, at økonomien skal tilrettelægges efter tre grundprincipper.

For det første at forurening og enhver form for affald, der ikke kan genbruges, fjernes eller i det mindste ikke overskrider, hvad man kalder naturens assimilerende kapacitet. Naturen kan eksempelvis udmærket absorbere en vis mængde CO₂ uden at temperaturen stiger, men hvis den assimilerende kapacitet overskrides, resulterer det i sidste ende i global opvarmning.

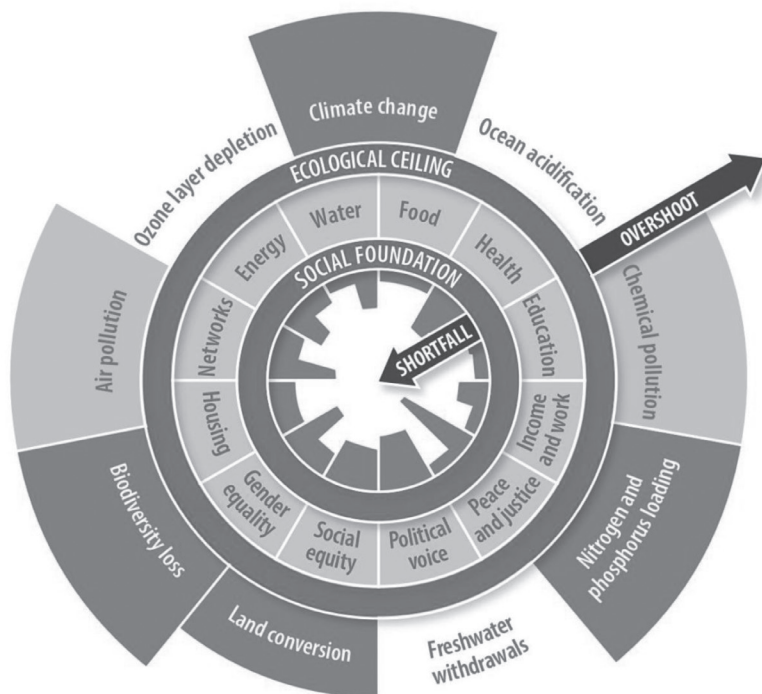
For det andet at de produkter, der produceres, kan være i brug, så længe det overhovedet er muligt. Produkterne skal produceres med længst mulig holdbarhed for øje.

For det tredje at de ødelæggelser, der allerede er sket i naturen, genoprettes, da vi allerede har overskredet de planetære grænser på en lang række områder.

Uden her at gå ind i egentlig økonomisk og politisk diskussion af mulighederne for at gennemføre en cirkulær økonomi efter disse principper er det indlysende, at de rejser en lang række problemstillinger. Først og fremmest naturligvis hvilke politiske beslutninger det er nødvendigt at træffe for at nå så radikale mål med hensyn til omstillingen af en økonomi, der fra kapitalismens start som økonomisk system har været baseret på økonomisk vækst og dermed også på både et stadigt større forbrug af jordens begrænsede ressourcer og et stigende forureningsproblem.

Et andet bud på en anden organisering af økonomien finder man i den såkaldte doughnut-økonomi, som er udviklet af den engelske økonom Kate Raworth. Udgangspunktet er følgende model:

The doughnut of social and planetary boundaries

Source: Kate Raworth

Figur 3: Doughnut-model: Menneskeheden er ude af balance

Pointen med modellen er, at menneskeheden i den nuværende økonomiske vækstmodel på en række områder overskrider de planetære grænser, mest markant på de områder, der er markeret med rødt: biodiversitet, klimaforandringer, udledning af kvælstof og ødelæggelse af landbrugsjord. De grå og hvide områder repræsenterer også områder, hvor de planetære grænser er overskredet, uden at man præcist kan angive i hvilket omfang.

Inden for cirklen kan man samtidig konstatere, at en lang række af de basale menneskelige behov og grundlæggende menneskerettigheder ikke er opfyldt for en stor del af jordens befolkning. Der er stadig store grupper af mennesker, som ikke får opfyldt de basale behov for eksempelvis mad, vand og sundhed, ligesom grundlæggende menneskerettigheder som ligestilling mellem kønnene, politiske rettigheder og uddannelse langt fra er opfyldt for alle mennesker.

Det, der gør tankegangen bag modellen interessant, er, at den på samme tid adresserer de planetære grænser for menneskets aktiviteter og behovet for sociale og politiske rettigheder. Det økologiske råderum er markeret med den grønne cirkel – og som modellen tydeligt indikerer, er der markante problemer i begge retninger.

Ligesom med hensyn til tankegangen bag den cirkulære økonomi kan man også her konstatere, at begge målsætninger – økologisk balance og opfyldelsen af grundlæggende rettigheder – kræver politiske og økonomiske reformer i et omfang, som langt overskrider de tiltag, der tages i brug i dag, og at for eksempel Paris-aftalens målsætning om 1,5 graders temperaturstigning nok er en nødvendig, men langt fra tilstrækkelig forudsætning for at løse nogle af klodens problemer, ikke mindst når man skal opfylde begge målsætninger om økologisk balance og grundlæggende rettigheder. FN's verdensmål kan siges at være formuleret i samme retning som tankerne bag doughnut-økonomien, da man også her har fokus på både klima, miljø og grundlæggende rettigheder.

Med fokus på, at mennesket skal begrænse sine aktiviteter inden for klodens planetære grænser, forkaster økologisk økonomisk teori også opfattelsen af menneskets som homo economicus. I stedet bliver idealet, at mennesket skal leve i balance med de naturmæssige rammer, der er sat for vores eksistens. Det handler ikke om, at det enkelte menneske og den enkelte virksomhed skal maksimere sin nytte, men at menneskeheden i fællesskab gennem politiske beslutninger skal finde den balance, som er nødvendig for at afværge miljø- og klimakrisen.

Den kritiske økonomi – kapitalismen er problemet

Den kritiske økonomi har på en række områder sine rødder i den marxistiske samfundsanalyse, men jeg vælger at anvende udtrykket kritisk økonomi, da dets sigte, som det vil fremgå af det følgende, er bredere end en klassisk marxistisk tilgang, der af gode grunde heller ikke havde noget at byde på med hensyn til, hvordan miljø- og klimakrisen skal håndteres. Nogle vil også kalde opfattelsen anti-kapitalistisk, da det sætter spørgsmålstegn ved selve grundlaget for det økonomiske system, vi kender i dag, nemlig den kapitalistiske markedsøkonomi.

forskellig fra den økologiske økonomi. Kritiske økonomer er enige i, at vi langt har overskredet de planetære grænser, og at det er nødvendigt med en anden tilgang til økonomi, end hvad der har præget den kapitalistiske vækstøkonomi.

Udgangspunktet for den kritiske økonomiske tilgang er, at årsagen til miljø- og klimakrisen skal findes i selve den måde, den kapitalistiske økonomi fungerer på. Grundlaget for kapitalismen er den private ejendomsret til produktionsmidlerne og den profitdrevne konkurrence, der er den væsentligste drivkraft i økonomien. Det er denne konkurrence, der er med til at skabe den voldsomme udvikling i produktiviteten, som har været en vigtig del af kapitalismens historie.

Kapitalismen er et uhyre dynamisk økonomisk system, som har skabt en, i historisk sammenhæng, enestående økonomisk fremgang. Selv om kapitalismen således har skabt økonomisk vækst og velstand, er det samtidig et økonomisk system, som til stadighed skaber økonomiske kriser, sådan som vi sidst så det med finanskrisen i 2008 og årene fremover, ligesom den også er ensbetydende med social ulighed. Kapitalismen har heller ikke evnet at løse verdens fattigdomsproblemer. Lige så dynamisk kapitalismen er, lige så ustabil og socialt skæv er den.

Det er samtidig denne dynamik, som er den egentlige årsag til miljø- og klimakrisen (Connor, 1998). Kapitalismens iboende kræfter i retning af stadig større produktion og større produktivitet er årsagen til, at miljø og klima bliver presset. Dette pres viser sig på flere måder.

For det første giver den indbyggede dynamik anledning til en stadig større produktion og dermed også flere produkter, hvilket skaber et stigende pres på jordens ressourcer. På trods af en teknologisk udvikling, som gør, at ressourcerne udnyttes mere effektivt, stiger presset på en lang række af jordens begrænsede ressourcer. Da kapitalismen ikke kan eksistere uden økonomisk vækst, vil presset på de begrænsede ressourcer fortsætte, så længe det er kapitalismen, der sætter den økonomiske dagsorden.

For det andet vil der være en tendens til, at kapitalismen breder sig geografisk for hele tiden at finde nye resourceforekomster og for at finde nye markeder. Det er denne dynamik, vi møder i form af globaliseringen. En særlig miljø- og klimabelastende del af denne er det globale transportsystem, som er forudsætningen for, at den globale kapitalisme kan fungere.

For det tredje medfører det stigende forbrug en øget belastning i form af affald og forurening, også selv om der naturligvis også opstår nye markeder her til håndtering af eksempelvis affaldsstoffer og selv om der bliver udviklet nye teknologier til begrænsning af for eksempel CO₂-udledninger.

Med andre ord er det selve den kapitalistiske organisering af økonomien, der skaber en iboende mangel på bæredygtighed (Cato, 2021, s. 114).

Hvad er svaret?

Det er klart, at svaret fra de kritiske økonomer på løsningen af miljø- og klimakrisen må være mere radikalt end det svar, man finder hos de økologiske økonomer, selv om bæredygtigheds-målet er det samme. Et forsøg på svar finder man i den såkaldte økosocialisme (Cato, 2021, s. 115; Dragsted, 2021). Økosocialismens svar forløber ad to spor.

Det første spor fokuserer på at bryde de kapitalistiske ejendomsformer, da disse er forudsætningen for den vækstøkonomi, som er den egentlige årsag til miljø- og klimakrisen. Derfor er det nødvendigt at omlægge ejendomsformerne, så virksomhederne bliver organiseret i eksempelvis medarbejderstyrede virksomheder eller korporativer, andelsforeninger og egentligt offentligt ejede, men politiske styrede virksomheder. Kun på denne måde vil det være muligt at opstille andre målsætninger end profit- og vækstmotivet, nemlig bæredygtighed og respekt for naturgrundlaget. Den politisk-demokratiske proces, hvor man kan formulere bæredygtighedsmål, skal afløse den markedsøkonomiske styring af økonomien.

Men dette er ikke tilstrækkeligt. Det andet spor i økosocialismen peger på, at det også er nødvendigt at gøre op med, hvad der bliver kaldt produktivismen og forbrugerismen, nemlig troen på, at vi kan forøge produktionen og opnå en stadig stigende materiel levestandard, uanset hvilken form den har. Kapitalismen er naturligvis underlagt en sådan produktivisme (se ovenfor), men som man for eksempel så i de tidligere kommunistiske lande i Østeuropa og Sovjetunionen, kan statsstyring indebære samme tro på økonomisk vækst og produktivisme med deraf følgende negative konsekvenser for miljø og klima.

For at realisere en reel bæredygtig udvikling (Connor, 1998) er det nødvendigt at bremse den materielle vækst og indrette

produktion og forbrug på en måde, der kan fungere inden for de økologiske rammer. Dette indebærer, at der er ressourceforbrugende og forurenende produktion, man må nedlægge (for eksempel fossile brændstoffer), og at vi må skære ned i vores materielle forbrug, for eksempel af varer, der bliver til rådighed i kraft af de globale handelsruter. Derfor møder man hos denne opfattelse begreber som ”degrowth” og ”modvækst”, som begge signalerer et behov for en grundlæggende ændring i vores materielle levevis.

Dette indebærer også, at der skal ske en reel omfordeling fra de grupper i de vestlige lande, som i dag har et forbrug langt ud over, hvad der er bæredygtigt, til de grupper i den fattige verden, som i dag ikke engang kan få opfyldt de basale behov for mad, vand, uddannelse m.m.

Et konkret muligt bud på, hvordan dette kan foregå, kan eksemplificeres med begrebet bioregionalisme eller bioregional økonomi (Cato, 2021, s. 238). Dette er et brud med den form for globalisering, vi kender i dag, da princippet skal være, at (næsten) al produktion skal foregå inden for selvforsynende regioner, og at produktionen skal tage sigte på at opfylde de basale behov for menneskers velfærd. Selvfølgelig vil der i et vist omfang være behov for en global handel, men denne skal begrænses mest muligt til kun at omfatte nødvendige varer.

Disse målsætninger rejser naturligvis en lang række problemstillinger, da de fundamentalt bryder med de principper, vi kender fra dagens kapitalistiske markedsøkonomi. Man kan tage udgangspunkt i de spor, der er skitseret ovenfor.

Med hensyn til ændringerne i ejendomsformerne kræver dette naturligvis nogle grundlæggende ændringer i de politiske magtforhold. Dragsted (Dragsted, 2021) peger i sin bog *Nordisk Socialisme* på, at der i det danske samfund faktisk er en lang tradition for andelsvirksomheder og fællesejede virksomheder, så vi har allerede i dag strukturer, der kan bevæge økonomien væk fra den kapitalistiske organisering. Men uanset hvad vil en realisering af den ændring af ejendomsformerne, som den kritiske økonomi lægger op til, kræve et radikalt politisk skifte.

Den økosocialistiske vision kræver måske et endnu mere radikalt skifte i hele vores måde at producere og forbruge på, da det vil indebære en reduktion af begge dele, ligesom den frihandel, der har været en tæt forbundet del af globalisering, skal begrænses for at leve op til bæredygtighedskravene.

Fagdidaktiske konsekvenser

Det er artiklens påstand, at en tidssvarende økonomiundervisning skal inddrage eksempler på såvel økologisk som kritisk økonomisk teori, ikke mindst hvad angår undervisningen i bæredygtighed, der som tidligere nævnt er obligatorisk på alle niveauer undtagen C-niveau (hvilket kan virke underligt, i betragtning af at det er det eneste obligatoriske niveau). Hvilke fagdidaktiske konsekvenser har dette? Jeg vil fremhæve følgende to forhold:

For det første er det nødvendigt at tydeliggøre for eleverne, at undervisningen i økonomi også er en undervisning i forskellige paradigmatisk tilgange til økonomi. I introduktionen (se s.) er der en oversigt over, hvordan dette kan gribes an i forhold til de forskellige økonomiske teorier, der er præsenteret i dette nummer af POLIS. I præsentationen af den økologiske og kritiske økonomiske teori skal følgende fremhæves som en vigtig fagdidaktisk overvejelse for det paradigmatisk grundlag for de to teorier.

For den økologiske økonomiske teori er genstandsfeltet (ontologien) samspillet mellem økonomi og natur, idet naturen sætter grænserne for menneskets økonomiske aktiviteter. Men ikke alene genstandsfeltet er anderledes, også betragtningmåden (epistemologien) er væsensforskellig fra den neoklassiske økonomiske teori, idet det økonomiske system, vi lever under nu, på grund af det iboende vækstimperativ skaber uligevægt i balancen mellem økonomi og natur.

For den kritiske økonomiske teoris vedkommende er genstandsfeltet (ontologien) den kapitalistiske økonomi med dens iboende økonomiske kriser, ulige magtforhold og sociale uligheder. I analysen af miljø og klima betragtes den økonomiske vækst, der er hele grundlaget for den kapitalistiske økonomi, som en trussel mod naturgrundlaget for menneskets eksistens. Genstandsfeltet bliver således betragtet som både ustabil og destruktivt i forhold til kravet om en bæredygtig udvikling. Derfor bliver det også en vigtig del af genstandsfeltet at udvikle andre økonomiske strukturer, der kan løse miljø- og klimakrisen. Betragtningmåden (epistemologien) bliver derfor ikke kun fokuseret på de økonomiske relationer, men i lige så høj grad på magtforhold, social ulighed og konflikter i samfundet.

Opfattelsen af, hvad genstandsfeltet er for økonomi, får også konsekvenser for måden, man skal analysere økonomien på

(den epistemologiske tilgang). Som påvist i indledningen tager den neoklassiske tilgang udgangspunkt i en metodologisk individualisme, idet man hævder, at den mest hensigtsmæssige måde at studere økonomi på er at tage udgangspunkt i rationelt handlende, nytteoptimerende økonomiske aktører (homo economicus). Dette giver muligheder for både at forstå og forudsige de økonomiske aktørers adfærd, da de vil reagere rationelt på økonomiske incitamenter.

Det er således vigtigt, at man introducerer selve paradigmebegrebet som en del af undervisningen i økonomi, hvis man skal leve op til kravet om teoripluralisme. Dette er mere grundigt omtalt i indledningen.

For det andet – og i naturlig forlængelse af ovenstående – er det vigtigt, at når man skal præsentere både økologisk økonomi og kritisk økonomi, er disse som udgangspunkt tværfaglige og tværdisciplinære.

Det tværfaglige kommer til udtryk ved, at det er nødvendigt at understrege sammenhængen mellem naturvidenskab og økonomi. Uden en grundlæggende forståelse af vigtige naturvidenskabelige elementer som klimaforandringer er det ikke muligt meningsfuldt at give eleverne en forståelse af principperne i den økologiske økonomi.

Det tværdisciplinære er naturligvis ikke nyt i forhold til den mere traditionelle økonomiundervisning, hvor man for eksempel inddrager de politisk-ideologiske aspekter af velfærdssamfundet i forbindelse med diskussionen om økonomiske styringsmekanismer og økonomisk politik. Det tværdisciplinære aspekt bliver imidlertid helt uomgængeligt, når man skal præsentere både den økologiske økonomi og den kritiske økonomi, da selve kernen i disse opfattelser, nemlig spørgsmålet om at erstatte den klassiske økonomiske vækstmodel med en bæredygtig økonomi, i sig selv rejser spørgsmålet om politiske styringsmekanismer og sociologiske problemstillinger i relation til det økonomiske system.

I forlængelse af dette er man nødt til mere grundlæggende at inddrage diskussionen om markedsøkonomiens muligheder og begrænsninger. Økologiske økonomer afviser ikke principielt muligheden for at anvende markedsøkonomiske elementer, først og fremmest prisdannelsen (CO₂-afgifter og lignende), i bestræbelsen på at ændre hele det økonomiske system i bæredygtig retning, men understreger også, at problemerne har et

omfang og en dybde, som gør, at markedsøkonomiske mekanismer langt fra er tilstrækkelige. Den begrænsning i det globale forbrug og den omfordeling, som er nødvendig, kræver andre mere direkte politiske tiltag, ligesom der også skal være fokus på sociologiske problemstillinger som levevilkår og sociale forhold.

De kritiske økonomer går et skridt videre. De afviser ikke totalt markedsøkonomiske elementer i dele af økonomien, men grundlæggende skal ejendomsforhold og livsformer ændres radikalt. Dette kræver i endnu højere grad end ved den økologiske økonomi politiske ændringer som selve grundlaget for, hvordan økonomien skal organiseres.

Med andre ord er man nødt til at gribe undervisningen mere holistisk an, end man gør ved den mere traditionelle økonomiundervisning, dvs. gøre eleverne klart, at økologiske økonomiske og kritiske økonomiske tilgange ikke kan forstås uden både at inddrage det tværfaglige og det tværdisciplinære aspekt fra starten. Dette øger naturligvis kompleksiteten i økonomiundervisningen og stiller store krav til tilrettelæggelse og progression – en stor, men nødvendig udfordring til økonomiundervisningen.

Litteratur

- Andersen, Line Niebuhr og Skött, Jakob Sinding (2021): *Økonomibogen*, København: Columbus.
- Berg, Rasmus Kehlet (2019): "Hvordan kan miljø- og klimahensyn integreres i den økonomiske politik?" Webadresse: <https://tidsskrift.dk/politik/article/view/117728/165774>
- Blaug, Mark (1973): *Economic Theory in Retrospect*, London: Heinemann Education.
- Borgnäs, Kajsa (2016): "Uten for boxen, Vad är heterodoks nationalekonomi" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
- Cato, Molly Scott (2021): *Environment and Economy* (2. udg.) London og New York: Routledge.
- Chang, Ha-Joon (2016): *23 ting man fortier om kapitalismen*, Århus: Klim.
- Dragsted, Pelle (2021): *Nordisk Socialisme*, København: Gyldendal.
- Dragsted, Pelle (2021): *Nordisk socialisme*, København: Gyldendal.
- Gjerding, Maria Reumert (2022): "I dag har det grønne foregangsland Danmark opbrugt sin del af klodens ressourcer for 2022". *Information*, 28. marts 2022.
- Hansen, Mogens (2020): *Økonomiske teorier – fra klassikere til klimakrise*, København: Columbus.
- Hylmø, Anders (2016): "Den moderne nationalekonomien som videnskabelig stil og disciplin" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
- Isaksen, Bo og Nielsen, Dennis Lundin (2022): *Basal økonomi – en kort introduktion til økonomi*, København: Columbus.
- Jespersen, Jespersen (2020): *Kriseøkonomi og klimagæld*, København: Jensen og Dalgaard.
- Jørgensen, Andreas Pinstrup (2020): *Medejer*, København: Gyldendal.
- Lawson, Tony (2016): "Den heterodokse økonomiens natur" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
- Milonikas, Dimitris (2016): "Lärdomar från krisen" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
- Nielsen, Jørgen Steen, Gjerding, Sebastian og Gøttsche, Nikola Nedeljkovic (2018): "Først lærer vi økonomerne at kende", København: Informations Forlag.
- Piketty, Thomas (2013): *Kapitalen i det 21. århundrede*, København: Gyldendal.
- Piketty, Thomas (2019): *Kapital og ideologi*, København: Informations Forlag.
- POLIS 4 (2022), København: Columbus.
- Poul Schou (2019): "Mainstreamøkonomisk forskning kan bidrage til at løse klimaproblemerne", *Information*, 17. december 2019.
- Raworth, Kate (2018): *Doughnutøkonomi*, København: Information.
- Shaikh, Anwar (2016): *Capitalisme – Competition, Conflict, Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Stalsberg, Linn (2020): *Det er nok nå*, Oslo: Manifest.
- Stalsberg, Linn (2021): *Efter Pandemien*, Oslo: Manifest.
- Syll, Lars Pålsson (2016): "Tony Lawson og kritikken av den nationalekonomiske videnskab – en introduktion" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
- Sørensen, Jacob Graves (2022): *Økonomiens kernestof*, København: Columbus.

Sørensen, Jacob Graves, Rasmussen, Martin Graves, Rasmussen, Janus Graves (2020): *IP&Ø. Grundbog i International politik og økonomi*, København: Columbus.

Taalbi, Josef (2016): "Realistisk økonomisk teori?" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmö: Tidskriftet Fronesis.
The Economics Books (2012), London.